

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.7.63>

PRZED PROBLEMEM WIZUALNOŚCI ZROZUM PRAWO DO OCHRONY SWOJEGO ŻYCIA I ZDROWIA RODZAJ NIELEGALNEGO NARUSZENIA

Witalij Miszczańczuk

Absolwent Instytutu Naukowo-Badawczego Prawa Publicznego (Kijów, Ukraina)

ORCID ID: 0000-0002-6884-1978

mishchanchukvitalii@ukr.net

Adnotacja. W statystyce, skupiającej się na analizie poglądów naukowych na temat starożytnych norm oficjalnego ustawodawstwa, istnieje wyraźna i istotna potrzeba zrozumienia „prawa do życia” i „prawa do zdrowia”. Zauważono, że bezprawną ingerencją jest nielegalne naruszenie jednej osoby interesów, wolności, władzy i innych głównych lub pobocznych wartości osoby trzeciej, które są chronione przez prawo. Wprowadzono autorską definicję pojęcia „prawo do ochrony życia i zdrowia własnego oraz życia i zdrowia innych osób przed bezprawną ingerencją”. Ustalono, że zastąpienie prawa do ochrony życia i zdrowia przez nielegalne ingerencje ujawnia się w przyszłości: 1) ochrona lepszego życia jednostki; 2) ochronę życia i zdrowia własnego oraz życia i zdrowia innych osób przed naruszeniem prawa w sposób niechroniony przez ustawę; 3) zadowolenie osoby fizycznej ze swojego życia; 4) prawo do ochrony życia i zdrowia innej osoby przed bezprawną ingerencją; 5) prawo do ochrony życia i zdrowia ludzi ze strony państwa; 6) system suwerennych gwarancji prawnych i suwerennych chroniących życie i zdrowie ludzi przed realnymi i potencjalnymi zagrożeniami; 7) prawo do ochrony swojego życia przed bezprawną ingerencją w jakikolwiek sposób niechroniony przez prawo; 8) unikanie zagrożeń zagrażających życiu i gwarantowanemu zdrowiu.

Słowa kluczowe: prawa, wolności, interesy, prawo do ochrony, bezprawne naruszenia, regulacja prawna.

TO THE PROBLEM OF DEFINING THE CONCEPT AND CONTENT OF THE RIGHT TO PROTECT ONE'S LIFE AND HEALTH FROM ILLEGAL ENCROACHMENTS

Vitalii Mishchanchuk

laureate of the Research Institute of Public Law (Kyiv, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0002-6884-1978

mishchanchukvitalii@ukr.net

Abstract. The article, based on the analysis of the scientific views of scientists and the norms of the current legislation, reveals the essential meaning of the concepts "right to life" and "right to health". It is noted that illegal encroachment is an illegal encroachment by one person on the interests, freedom, property, or other property or non-property values of a third party, which are protected by law. The author's definition of the term "the right to protect one's life and health, the life and health of other people from illegal encroachments" is proposed. It was concluded that the content of the right to protect life and health from illegal encroachments is revealed in the following: 1) prohibition of taking the life of a natural person; 2) protection of one's life and health, as well as the life and health of other people from illegal encroachments in ways that are not prohibited by law; 3) prohibition of fulfilling a request of an individual to end his life; 4) the right to protect one's life and health, the right to protect the life and health of another person from illegal encroachments; 5) the right to protection of human life and health by the state; 6) a system of state-legal and social guarantees regarding the protection of human life and health from real and potentially possible threats; 7) the right to protect one's life from illegal encroachments by any means not prohibited by law; 8) elimination of danger that threatens life and health is guaranteed.

Key words: rights, freedoms, interests, the right to protection, illegal encroachments, regulatory and legal regulation.

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТУ ПРАВА НА ЗАХИСТ СВОГО ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я ВІД ПРОТИПРАВНИХ ПОСЯГАНЬ

Віталій Міщанчук

здобувач Науково-дослідного інституту публічного права (Київ, Україна)

ORCID ID: 0000-0002-6884-1978

mishchanchukvitalii@ukr.net

Анотація. У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів вчених та норм чинного законодавства, розкрито сутнісний зміст понять «право на життя» та «право на здоров'я». Відмічено, що протиправне посягання – це незаконне зазіхання однієї особи на інтереси, свободу, власність, або інші майнові або немайнові цінності третьої особи, які охороняються законом. Запропоновано авторське визначення терміну «право на захист свого життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань». Зроблено висновок, що зміст права на захист життя та здоров'я від протиправних посягань розкривається у наступному: 1) заборона позбавлення життя

фізичної особи; 2) захист свого життя і здоров'я, а також життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань способами, які не заборонені законом; 3) заборона задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя; 4) право на захист власного життя та здоров'я право на захист життя та здоров'я іншої особи від протиправних посягань; 5) право на охорону життя і здоров'я людини з боку держави; 6) система державно-правових і суспільних гарантій щодо захисту життя і здоров'я людини від реальних і потенційно можливих загроз; 7) право на захист власного життя від протиправних посягань будь-якими засобами не забороненими законом; 8) усунення небезпеки, яка загрожує життю та здоров'ю гарантоване.

Ключові слова: права, свободи, інтереси, право на захист, протиправні посягання, нормативно-правове регулювання.

Постановка проблеми. Право на захист свого життя і здоров'я є одним із основоположних прав людини, яке закріплене у міжнародних правових актах і національних законодавствах більшості цивілізованих держав світу, в тому числі й України. Це право має величезне значення, оскільки забезпечує фізичну безпеку людини та її можливість діяти в суспільстві без страху за своє життя та здоров'я. Захист цих цінностей формує основу для існування соціально стійких і правових держав, де кожен громадянин має можливість реалізовувати свої інтереси та права в умовах свободи і безпеки. Наявність такого права надає людині легітимну можливість протидіяти агресії, а також будь-яким іншим формам насилля чи загрозам її фізичної недоторканості. Це право є особливо важливим у випадках, коли державні органи не в змозі негайно надати допомогу чи захист.

Стан дослідження. Окремі проблемні питання, присвячені забезпеченню реалізації права на захист життя та здоров'я людини, у своїх наукових працях розглядали: Ю.П. Битяк, Н.П. Бортник, С.К. Гречанюк, Т.А. Костецька, В.В. Костицький, А.І. Марущак, Т.О. Подковенко, П.М. Рабінович, В.К. Шкарупа та багато інших. Втім, незважаючи на значний теоретичний доробок, в реаліях сьогодення проблема визначення змісту права на захист свого життя і здоров'я від протиправних посягань набуває нової актуальності та значення.

Саме тому метою статті є: визначити поняття та розкрити зміст права на захист свого життя і здоров'я від протиправних посягань.

Виклад основного матеріалу. Починаючи наукове дослідження відзначимо, що право на захист свого життя і здоров'я – це основне природне право, право першого покоління, яке тісно пов'язане із різноманітними правовими, державними, приватними інститутами та громадськими інституціями. У статті 27 Конституції України закріплено, що «кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань» (Конституція України, 1996). Тож, право на захист свого життя і здоров'я від протиправних посягань є фундаментальним, конституційним правом, яке, зокрема, гарантує обов'язок держави його захищати.

Перш за все необхідно дослідити семантичне значення правової категорії «протиправне посягання», адже саме вона об'єднує основні, зазначені вище, елементи структури права на захист свого життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей. Тож, у тлумачній словниковій літературі термін «протиправне посягання» вживається, як «дія «посягати»», а слово «посягати» розглядається, як «намагатися захопити, привласнити що-небудь, зазіхати» (Портал української мови та культури «Словник UA», 2022). З точки зору С. Я. Лихової найбільш небезпечні прояви посягання на безпеку людини, зокрема, на її життя і здоров'я, відбуваються шляхом порушення її прав і свобод, у тому числі, шляхом заподіяння суспільно небезпечних наслідків, передбачених у кримінальному законодавстві (Лихова, 2012: 5). Отже, протиправне посягання – це незаконне зазіхання однієї особи на інтереси, свободу, власність, або інші майнові або немайнові цінності третьої особи, які охороняються законом. Основними немайновими цінностями будь-якої особи – є життя та здоров'я, які є нерозривно пов'язаними одна із іншою. З цього приводу К.О. Гориславський пише, що право на захист життя і здоров'я «від небезпеки, яка загрожує людині, історично віднесено до природних, природжених прав». Автор акцентує увагу, що «це неписане правило «вдихнула» в людину мати-природа, воно впливає з самої сутності людини, з розуму, який виокремлює людину серед іншого світу» (Гориславський, 2003).

Право на захист здоров'я нерозривно пов'язане із правом на захист життя особи, особливо, якщо це стосується захисту від протиправних посягань, що несуть загрозу життю та здоров'ю, що потребує усунення небезпеки. Це означає, що момент виникнення права людини на життя співпадає з моментом виникнення права особи на захист здоров'я, тобто одне право обумовлює інше. Для того, щоб визначити зміст права на захист свого життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань та запропонувати дефініцію цього поняття, вважаємо за необхідне проаналізувати основні складові елементи цього права, зокрема: «право людини на захист життя від протиправних посягань» та «право людини на захист здоров'я від протиправних посягань».

Так, «життя людини являє собою фізичне, духовне та соціальне функціонування людини як комплексного біосоціального організму» (Майданик, 2016: 9). Життя – поняття багатогранне і має різний зміст залежно від сфери застосування. Існують множинні визначення, тлумачення вказаного поняття, особливості яких пояснюються різною направленістю тих галузей, у межах яких ці визначення наведені. Зокрема, такі науки, як біологія, філософія, релігія, медицина, соціологія, а також інші науки тлумачать людське життя як певний феномен природи. Так, в енциклопедичному словнику слово «життя» розглядається «як одна з форм існування матерії, що закономірно виникає за певних умов у процесі її розвитку» (Прохоров, 1989: 442). Таким чином, право на життя – це фундаментальне і невід'ємне право кожної людини на існування, яке передбачає захист її життя від незаконних посягань з боку інших осіб, держави або будь-яких інших суб'єктів. Це право

забезпечує юридичні гарантії недоторканності фізичного існування людини та зобов'язує державу створювати умови для його захисту, включаючи заборону свавільного позбавлення життя та обов'язок сприяти охороні життя громадян через правові, соціальні й медичні заходи.

Далі в рамках представленої проблематики слід відзначити, що у чинному законодавстві не визначено термін «право на здоров'я». Втім, у статті 49 Конституції України передбачено право на охорону здоров'я, що звужує право на життя лише з урахуванням охоронної функції держави. Інші спеціальні нормативно-правові акти, окрім охоронного, здійснюють також регулятивний вплив на досліджувані суспільні відносини (Конституція України, 1996). Серед вчених існують різні підходи до визначення поняття «здоров'я». Так, К.М. Сидорченко пише, що «здоров'я – динамічний стан людини, який визначається резервами механізмів самоорганізації його системи (стійкістю до впливу патогенних чинників та здатністю компенсувати патологічний процес), характеризується енергетичним, пластичним та інформаційним (регуляторним) забезпеченням процесів самоорганізації, а також являється основою прояву біологічних (виживання – збереження особи, репродукція – продовження роду) та соціальних функцій» (Сидорченко, 2010: 91). Тож, автор розкриваючи категорію «здоров'я», підкреслює її біологічний та соціальний прояви. Вітчизняний вчений В.І. Олефір пише, що категорія «здоров'я» передбачає наявність філософських, соціальних, політичних й інших аспектів. Так, філософський аспект полягає «у виборі ціннісних орієнтирів, політичний – в забезпеченні стабільності та безпеки держави, а соціальний – у відновленні трудових ресурсів, здатності до суспільно-корисної діяльності, тощо». На думку автора, психологічна складова виокремлюється перевагами, певною мотивацією в поведінці щодо забезпечення збереження здоров'я, а медична складова визначається формуванням потреб у охороні здоров'я (Олефір, 2013: 87). Тож, право на здоров'я — це основоположне право людини на досягнення найвищого можливого рівня фізичного та психічного благополуччя, яке включає доступ до медичної допомоги, належних санітарно-гігієнічних умов, чистої води, безпечної їжі та здорового середовища. Це право передбачає обов'язок держави забезпечувати відповідні умови для підтримання, збереження та відновлення здоров'я кожного громадянина через ефективні системи охорони здоров'я, профілактики захворювань і доступу до медичних послуг.

Отже, можна дійти висновку, що право на здоров'я людини співвідноситься із правом на життя, як частка та ціле. Конституція України визначає людину, її життя й здоров'я, їх недоторканість і безпеку – основними соціальними цінностями держави (ст. 3) (Конституція України, 1996). Тому основним обов'язком держави є захист життя і здоров'я людей від будь-яких протиправних посягань. Серед протиправних посягань особливо небезпечно становлять саме ті посягання, які є умисними, де основним безпосереднім об'єктом виступає життя та/або здоров'я людини. Переважну кількість протиправних посягань на життя людини складають злочини, які, у свою чергу, можна поділити на групи: а) убивства; б) злочини проти життя за відсутності ознак убивства. Тож, умисні протиправні посягання на такі основні соціальні цінності, як життя і здоров'я людини потребують захисту, як з боку самої людини, так і з боку держави та інших осіб.

Отже, право на захист свого життя й здоров'я – це особисте немайнове суб'єктивне право, яке носить позитивний характер. Як суб'єктивне право воно передбачає визначену міру можливої поведінки особи, яка закріплюється в нормативно-правових актах різної галузевої належності. Втім, у контексті самозахисту життя і здоров'я ця міра поведінки визначається особливою цінністю. Тут йдеться про такі блага, як власне життя і здоров'я. Характеризуючи зміст права на захист власного життя і здоров'я людини, слід зазначити, що законодавство не містить положень щодо визначення активних дій володільця такого права, утім кримінальне законодавство визначає межі допустимого самозахисту (самооборони), тобто для захисту власного життя і здоров'я фізична особа може використовувати усі допустимі способи і засоби із дотриманням меж, визначених законом. До негативної характеристики права на захист свого життя і здоров'я, життя і здоров'я інших осіб можна віднести можливість вимагати від інших осіб не порушувати суб'єктивне право на життя і здоров'я людини, а також вимагати надання правового захисту такого права, або мати можливість здійснити самозахист (у порядку необхідної оборони).

Таким чином, з огляду на вище зазначене, право на захист свого життя і здоров'я від протиправних посягань слід тлумачити як природне немайнове суб'єктивне право людини, яке передбачає забезпечення належного захисту життя і здоров'я, як свого, так й інших осіб з боку держави і суспільства від незаконних дій інших суб'єктів, що спричиняють або можуть спричинити негативні наслідки зазначеним соціальним цінностям.

Право на захист життя та право на здоров'я від протиправних посягань є дуже ємкими поняттями, які містять багато спільних складових (елементів) її змісту. Так, відповідно до положень національного законодавства до змісту права на життя й права на здоров'я відносяться, зокрема: 1) «заборона позбавлення життя фізичної особи»; 2) «захист свого життя і здоров'я, а також життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань» способами, які не заборонені законом; 3) «заборона задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя» тощо. Крім того, до змісту права на життя та права на здоров'я відноситься право на захист власного життя та здоров'я право на захист життя та здоров'я іншої особи. Так, право на захист власного життя від протиправних посягань «будь-якими засобами не забороненими законом» передбачено ч. 2 ст. 281 Цивільного кодексу України (далі - ЦК), а «право на усунення небезпеки, яка загрожує життю та здоров'ю» гарантоване ст. 282 ЦК (Цивільний кодекс України, 2003).

Розміщення зазначених прав у структурі права людини на життя і здоров'я права на захист свого життя і здоров'я від протиправних посягань пов'язане із існуванням ризику, що створює загрозу для таких основних

соціальних цінностей, як життя і здоров'я. До змісту досліджуваного права входить надання можливості для захисту як власного життя та здоров'я, так життя і здоров'я іншої особи. У законодавстві визначений перелік способів захисту від протиправного посягання. Так, положення національного законодавства передбачають, зокрема: здійснення законного затримання підозрюваного, обвинуваченого або підсудного; затримання особи, яка на законних підставах перебуває під вартою, або попередження її втечі для припинення бунту, або повстання, а крім того затримання такої особи в умовах воєнного часу (у тому числі, під час ведення бойових дій).

Не дивлячись на те, що право на захист свого життя і здоров'я регламентовано різними галузями права, зокрема, цивільним та кримінальним, а більшість категорій, що використовуються у ній є приватноправовими, втім, ця царина не може бути врегульована виключно нормами приватного права, адже як зазначає Г.М. Токарев «ключовим у правовій природі цих відносин є публічно-правовий інтерес». Автор зазначає, що такий висновок можна зробити через наявність наступних ознак, зокрема: а) «обов'язкова участь у цих правовідносинах суб'єкта з публічно-владними повноваженнями»; б) «владний характер правовідносин» (Токарев, 2012: 104-105).

Аналіз національного законодавства дозволяє дійти висновку, що захисту суб'єктивних прав, зокрема, праву на захист свого життя і здоров'я, праву на захист життя і здоров'я інших людей присвячені окремі норми ЦК (Токарев, 2012), крім того, відповідно до ст. 15 ЦК гарантоване «право кожної особи на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання» (Токарев, 2012). У цьому контексті доцільно зазначити, що засади зазначеної статті походять з норми Конституції України, яка визначає основні правові гарантії, що сприяють реалізації та захисту основних прав і свобод людини і громадянина у випадку їх порушення. Крім того, згідно із ст. 55 Конституції України, «права і свободи людини і громадянина захищаються судом», що визначає публічно-правову природу права на захист, у тому числі, права на захист життя і здоров'я (Конституція України, 1996).

Достатньо ґрунтовні дослідження у сфері адміністративно-правового регулювання права на здоров'я провела В.Ю. Стеценко, яка вказує на те, що «адміністративному праву належить провідна роль у забезпеченні публічного управління у галузі охорони здоров'я» (Стеценко, 2010: 5), втім роль адміністративного права полягає не лише у цьому. Так, по-перше, адміністративно-правове забезпечення, поряд з конституційно-правовим, цивільно-правовим та кримінально-правовим, - є проявом публічно-правового забезпечення. По-друге, адміністративно-правова природа права на захист свого життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей забезпечується його адміністративно-правовим регулюванням. Тобто, право на захист свого життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань - є об'єктом адміністративно-правового регулювання, проте не є об'єктом адміністративно-правової науки.

Висновки. Таким чином, проведений вище аналіз дає змогу зробити висновок про те, що зміст права на захист життя та здоров'я від протиправних посягань розкривається у наступному: 1) заборона позбавлення життя фізичної особи; 2) захист свого життя і здоров'я, а також життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань способами, які не заборонені законом; 3) заборона задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя; 4) право на захист власного життя та здоров'я право на захист життя та здоров'я іншої особи від протиправних посягань; 5) право на охорону життя і здоров'я людини з боку держави; 6) система державно-правових і суспільних гарантій щодо захисту життя і здоров'я людини від реальних і потенційно можливих загроз; 7) право на захист власного життя від протиправних посягань будь-якими засобами не забороненими законом; 8) усунення небезпеки, яка загрожує життю та здоров'ю гарантоване.

Література:

1. Гориславський К.О. Право людини та громадянина на самозахист життя і здоров'я від протиправних посягань : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Донецьк, 2003. 21 с.
2. Енциклопедичний словник: 4-те вид. / за ред. О.М. Прохорова, М., 1989. 1632 с.
3. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Голос України від 13.07.1996 № 128.
4. Лихова С.Я. Кримінальна відповідальність за порушення безпеки людини за законодавством держав-учасниць Європейського Союзу: монографія. Київ: «Право України», 2012. 89 с.
5. Майданик Р. Право фізичної особи на життя: поняття, елементи, виникнення і припинення. Публічне право. 2016. № 3 (23). С. 9-20.
6. Олефір В.І. Освіта і охорона здоров'я інвалідів: адміністративно-правове забезпечення державного управління галузями : навч. посіб. К. : МП Леся, 2013. 160 с.
7. Портал української мови та культури «Словник UA». URL: <https://slovnuk.ua>
8. Сидорченко К.М. Категорія «здоров'я»: загальні поняття та методи оцінки у фізичному вихованні у загальноосвітніх навчальних закладах. Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання. 2010. № 9. С. 90-92.
9. Стеценко В.Ю. Адміністративно-правове забезпечення запровадження в Україні обов'язкового медичного страхування: дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.07; Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ. 2010. 445 с.
10. Токарев Г.М. Адміністративно-правове регулювання реформування охорони здоров'я в умовах запровадження в Україні обов'язкового медичного страхування: дис. ...канд. юрид. наук: спец. 12.00.07; К.: Академія праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України. 2012. 201 с.
11. Цивільний кодекс України: від 16.01.2003. Голос України від 12.03.2003 № 45.

References:

1. Horyslavskyi, K.O. (2003). Pravo liudyny ta hromadianyna na samozakhyst zhyttia i zdorovia vid protypravnykh posiahan [The right of a person and a citizen to self-defense of life and health from illegal encroachments]: dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.02. Donetsk, 21 p. [in Ukrainian].
2. Prokhorova, O.M. (red.). (1989). Entsyklopedychnyi slovnyk [Encyclopedic dictionary]: 4-te vyd. M., 1632 p. [in Ukrainian].
3. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. Holos Ukrainy vid 13.07.1996 № 128. [in Ukrainian].
4. Lykhova, S.Ia. (2012). Kryminalna vidpovidalnist za porushennia bezpeky liudyny za zakonodavstvom derzhav-uchasnyts Yevropeiskoho Soiuzu [Criminal liability for violation of human security under the legislation of the member states of the European Union]: monohrafiia. Kyiv: «Pravo Ukrainy», 89 p. [in Ukrainian].
5. Maidanyk, R. (2016). Pravo fizychnoi osoby na zhyttia: poniattia, elementy, vynyknennia i pryypynennia [The right of an individual to life: concepts, elements, emergence and termination]. Publichne pravo. № 3 (23). pp. 9-20. [in Ukrainian].
6. Olefir, V.I. (2013). Osvita i okhorona zdorovia invalidiv: administratyvno-pravove zabezpechennia derzhavnoho upravlinnia haluziamy [Education and health care of the disabled: administrative and legal support of state management of industries]: navch. posib. K. : MP Lesia, 160 p. [in Ukrainian].
7. Portal ukrainskoi movy ta kultury «Slovnyk UA» [Portal of the Ukrainian language and culture "Dictionary UA"]. URL: <https://slovnyk.ua> [in Ukrainian].
8. Sydorchenko, K.M. (2010). Katehoriia «zdorovia»: zahalni poniattia ta metody otsinky u fizychnomu vykhovanni u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh [The "health" category: general concepts and assessment methods in physical education in general educational institutions]. Pedahohika, psykholohiia ta medyko-biolohichni problemy fizychnoho vykhovannia. № 9. pp. 90–92. [in Ukrainian].
9. Stetsenko, V.Iu. Administratyvno-pravove zabezpechennia zaprovadzhennia v Ukraini oboviazkovoho medychnoho strakhuvannia [Administrative and legal support for the introduction of mandatory health insurance in Ukraine]: dys. ... dokt. yuryd. nauk: spets. 12.00.07. Kharkiv: Kharkivskiy natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav. 2010. 445 p. [in Ukrainian].
10. Tokariev, H.M. (2012). Administratyvno-pravove rehuliuвання reformuvannia okhorony zdorovia v umovakh zaprovadzhennia v Ukraini oboviazkovoho medychnoho strakhuvannia [Administrative and legal regulation of health care reform in the context of the introduction of mandatory health insurance in Ukraine]: dys. ...kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.07; K.: Akademiia pratsi i sotsialnykh vidnosyn Federatsii profesiinykh spilok Ukrainy. 201 p. [in Ukrainian].
11. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy [Civil Code of Ukraine]: vid 16.01.2003. Holos Ukrainy vid 12.03.2003 № 45. [in Ukrainian].